

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZENFİRA MÜRSƏL qızı QULİYEVA

İNGİLİZ DİLİNDE SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN
KOMBİNATOR TƏHLİLİ

(Azərbaycan dili ilə müqayisədə)

10.02.04 – German dilləri

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filoliga elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2007

Orus

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikası kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri namizədi, professor Sayadulla Musa oğlu Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Yadigar oğlu Veyşəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor Oruc İbrahim oğlu Musayev

filologiya elmləri doktoru
İsmayıł Oruc oğlu Məmmədov

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri və Roman-german dilləri kafedraları

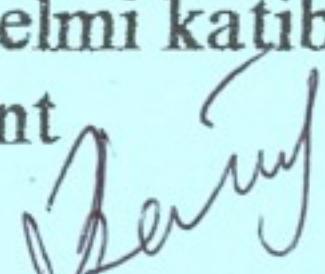
Müdafia 05 yanvar 2007-ci il saat 11⁰⁰ da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 03 dekabr 2007-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müxtəlif dillərin fonoloji sistemlərini bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də fonemlərin özünəməxsus qaydalarla birləşmə imkanlarıdır. Dildə fonemlərin bir-birilə birləşməsi qaydalarının tədqiqi dilin fonoloji sisteminin dərinliklərinə nüfuz etməyə, onun funksionallığını, ayrı-ayrı elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənməyə, eləcə də həmin dilin sözlərinin struktur cəhətdən formallaşması ilə bağlı bir sıra prinsipial suallara cavab verməyə imkan verir.

Bu məsələ F.Y.Veysəllinin son tədqiqat işlərində daha aydın şəkildə öz izahını tapmışdır: "... fonemlər müxtəlif fonetik mövqelərdə və vəziyyətlərdə çıxış edirlər. Hər bir danışq aktında bu və ya digər fonem cürbəcür kombinasiyalar və pozisiyalarda çıxış edir, bəzilərinin düzülüşündə müəyyən məhdudiyyətlər olur. Bəziləri isə məhdudiyyətin nə olduğunu bilmir¹".

Son dövrlərdə canlı danışq aktının öyrənilməsinə artan ehtiyac və maraq hər şeydən əvvəl öyrənilən dildə müxtəlif fonem birləşmələrinin tələffüz xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsini tələb edir. Sözün fonetik strukturda fonem birləşmələrindəki üzvlər arasındaki əlaqələri öyrənmək olduqca çətindir. Bu məqsədlə də onların eksperimental – fonetik metodla tədqiq olunmasına bu gün böyük ehtiyac vardır, çünki çağdaş dilçilikdə mövcud olan fikir müxtəlifliyini təhlil edib məsələ ilə bağlı yeni ümumi məxrəcə gəlmək lüzumu ortaya çıxır; bununla əlaqədar ingilis dilini öyrənən azərbaycanlıların danışqlarında samit birləşmələrinin tələffüzü zamanı baş verən interferensiya səhvlərini aşkar edib müəyyənləşdirmək xüsusi elmi-metodik əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyekti müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən samit fonem birləşmələrinin inventarını araşdırıb müəyyənləşdirmək və onların müxtəlif kontekstlərdə mümkün struktur növlərini müqayisəli şəkildə öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti müqayisə olunan dillərdə aşkar edilən samit fonem birləşmələrinin fonetik xüsusiyyətlərini tədqiq edərək onların kombinator təhlilini verməkdir.

¹ F. Yadigar Veysəlli German dilçiliyinə giriş. Bakı: 2003, 408 s.

İşin elmi yeniliyi onunla bağlıdır ki, ingilis dili samit birləşmələrində samit fonemlərinin məruz qaldıqları fonetik dəyişikliklər ilk dəfə qarşılıqlı təsir planında Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Eyni zamanda müvafiq strukturlar hər iki dildə qismən eksperimental – fonetik tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri hər şeydən öncə onun aktuallığını şərtləndirən məsələlərin araşdırılmasından ibarətdir. Əsas məqsəd ingilis dili sözlərinin fonetik strukturunda işlənən iki-, üç-, dörd-, beş- və altıüzvlü samit birləşmələrinin (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) koartikulyasiya xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir.

Bu münasibətlə tədqiqat işi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi nəzərdə tutur:

ingilis dilində anlautda, inlautda və auslautda işlənən samit birləşmələrinin modellərini müəyyənləşdirib qruplaşdırılmaq və onların Azərbaycan dililə müqayisəni vermək¹;

Azərbaycan dilində söz sonunda gələn samit birləşmələrinin inventarını müəyyənləşdirmək;

hər iki dildə işlənən samit birləşmələrinin fonotaktik fərqlərinin və oxşarlıqlarının eksperimental - akustik təhlilini vermək.

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar bunlardır:

hər iki dildə üst-üstə düşən fonotaktik modellərin mümkünluğunun müəyyənləşdirilməsi;

hər iki dildə fərqli fonotaktik modellərin müqayisəli təhlilini vermək;

ingilis və Azərbaycan dillərində fonotaktik modellərin funksional təsnifini vermək.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış nəticələr gələcəkdə bu sahədə aparılacaq yeni araşdırmalar, sözün, ümumiyyətlə, bütövlükdə dilin fonotaktikasının daha ətraflı öyrənilməsi üçün müəyyən bir zəmin yarada bilər. Alınmış nəticələr, eləcə də bir sıra başqa dillərdə oxşar amillərin təhlili zamanı istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri, hər şeydən əvvəl, öz praktik tətbiqini ingilis dilinin praktik və nəzəri fonetika kurslarının tədrisində tapa bilər. Azərbaycan auditoriyasında göstərilən fonem birləşmələrinin

¹ Azərbaycan dili materialı A.A. Axundovun "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi" əsərində verilmiş prinsipə əsaslanır. Bakı: 1973, 302 s.

tələffüzü zamanı meydana gələn səhvlerin müəyyən edilməsi ingilis danışq dilinin praktik cəhətdən tədrisinə ciddi köməklilik göstərə bilər.

Tədqiqatın materialı və metodu: Dissertasiyada ingilis dili samit fonem birləşmələrindən seçilmiş ən tipik nümunələr (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) struktur və eksperimental - fonetik təhlilə cəlb edilmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz samit birləşmələri Azərbaycan dilində əsasən ikiüzvlü və ingilis dilində çoxüzvlü birləşmələri əhatə edir.

İngilis dilində tədqiqat materialı kimi təkhecalı, ikihecalı və çoxhecalı sözlər, Azərbaycan dilində isə təkhecalı və ikihecalı sözlər seçilmişdir^{1,2,3}. Eksperimental-təhlil bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur. İlk mərhələdə ingilis dilində təxminən 10000, Azərbaycan dilində isə 5000-ə yaxın söz təhlildən keçirilmişdir. Sonrakı mərhələdə ingilis dili üzrə 62 ən tipik nümunə, Azərbaycan dilində isə 35 belə söz seçilmiş və onların transkripsiyaları təqdim edilmədən diktorların (ingilis və azərbaycanlı) ifasında ferromaqnit lentinə yazılmışdır. Ən son mərhələdə faktik materialın kompyüter təhlili ADU-nun «Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik» laboratoriyasında bu sahədə qəbul olunmuş metodikaya uyğun olaraq aparılmışdır³.

İşin aprobasiyası: Dissertasiyanın əsas məzmunu haqqında Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin fonetikası kafedrasının iclaslarında məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müxtəlif elmi jurnallarda və elmi xəbərlərin toplularında məqalələr şəklində çap olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı 179 addan ibarətdir. Onlar Azərbaycan, ingilis və rus dillərində olan əsərlərdən ibarətdir.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Hər bir fəsil qısa nəticə ilə bitir.

Əlavələr hissəsi tədqiqat üzrə aparılmış eksperimental - fonetik təhlilin nəticələrini əks etdirən diaqramlar, cədvəllər və osilloqramlardan ibarətdir.

¹ Muller V.K. English-Russian Dictionary. Moscow: 1977 p.884

² Jones D. Everyman's Pronouncing Dictionary. 13 ed., London: 1969

³ F. Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı: İ, 2006

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəsilində “İngilis dilində sözün fonem tərkibi və fonotaktik strukturunda samit birləşmələrinin kombinatorluq potensialı (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)” problemindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, müasir ingilis dilində sözün fonem strukturu müəyyən dərəcədə öyrənilmiş olsa da, onun fonetik strukturu, xüsusilə söz daxilində samit səslərin artikulyator əlaqə formaları, eləcə də sözün heca və aksent – ritmik quruluşu Azərbaycan dililə müqayisəli şəkildə az tədqiq olunmuşdur.

İngilis dilində sözün fonetik strukturunu sistemli şəkildə Q.P.Torsuyev tədqiq etmişdir.¹ Lakin Q.P.Torsuyevin apardığı tədqiqatlar eksperimental – fonetik təhlil metoduna əsaslanır.

Müasir ingilis dilində samit birləşmələrinin özünəməxsus spesifik çoxüzvlük xüsusiyyətləri vardır. Bunlar dildə sözün əsasən başlangıcı və sonunda səlis dəstlər (clusters) şəklində işlənir. Bu cür samit birləşmələrində koartikulyasiyanın tədqiqi dilöyrənmə nöqtəyi nəzərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, ingilis dilində samit birləşmələrində işlənərkən samit fonemlər arasındaki əlaqə münasibətlərini müəyyənləşdirmək istər artikulyator, istərsə də akustik cəhətdən xeyli çətinlik təşkil edir.

İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisədə götürdükdə görürük ki, heç də bütün samitlər eyni qaydada bir-biri ilə birləşmə təşkil etmir. Hər iki dildə samit birləşmələrini öyrənərkən onları şərti olaraq müxtəlif qruplara ayırmaq olar.

Məsələn, /st/, /pl/, /kr/ kimi bir çox birləşmələr sabit birləşmələrə aiddir.

Müşahidələrimizə görə tədqiq etdiyimiz hər iki dilin fonetik sistemində samitlərin distribusiyasında fərqli cəhətlərin olması özünü aydın bürüzə verir. Əgər ingilis dilində samit birləşmələri öz təbiətinə görə sözlərin müxtəlif mövqelərində yığım şəklində olursa, Azərbaycan dilində söz daxilində sait və samitlərin sayına görə əsasən “sait samit” və ya “samit+sait” ardıcılılığı bir qayda kimi təzahür edir.

Bununla belə, Azərbaycan dilində kombinator samit birləşmələrinin mövcudluğu danılmaz faktlara əsaslanır.

¹ Г.П. Торсуев. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка). М.: 1962, 153 с.

Azərbaycan dilində samit birləşmələrinin kombinator təhlili ilk dəfə A.A.Axundov tərəfindən aparılmışdır.¹ Azərbaycan dilində öndə gələn bütün ikiüzvlü samit birləşmələrinə əsasən alınma sözlərdə rast gəlmək olar. Onların da distributiv xüsusiyyətləri dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Q.P.Torsuyev ingilis dilində 16 sözündə gələn və təxminən 160 sözsonunda gələn üçüzvlü samit birləşmələri göstərir. Özü də, öndə gələn (/snj/ və /blw/) üçüzvlü birləşmələrə çox nadir hallarda rast gəlinir ki, onlar da ancaq xüsusi isimlərdə işlənir. Məsələn: /blwɔ:/, /snju:n/, bù növ birləşmələr həmçinin qısa formada /twl/- ‘twill- “it will” və ya “that will” və /snt/ “saint” və s. kimi sözlərdə işlənir. A.C.Qimsonun fikrincə ingilis dilində üçüzvlü samit birləşmələrinin sayı sözbaşında 9 və söz sonunda 48-dir.²

Dissertasiyada adı seçim yolu ilə verilmiş kiçik həcmli ingilisdilli mətndə apardığımız təhlilə görə 20 ikiüzvlü CC samit birləşməsi işlənib. Onlardan 6-sı saitlərarası (-CC-), 8-i isə söz sonunda (-CC) işlənib. Həmin mətndə 19 üçüzvlü CCC samit birləşmələrindən 6-sı saitlərarası, 4-ü isə sözsonu vəziyyətdə (-CCC) işlənmişdir. Burada bir beşüzvlü – CCCCC- samit birləşməsi də saitlərarası vəziyyətdə işlənib.

Bu fəsildə bir-, iki-, üç- və çoxmorflu sözlərin formal-fonetik quruluşundakı samit birləşmələrində samitlərin adaptasiyası məsələsinə də toxunulmuşdur. İngilis dili, danışq aktında samit fonemləri üçün səciyyəvi oln bir neçə xüsusi fizioloji və akustik hadisələr vardır ki, bunlar Azərbaycan dilinə tamam yaddır.

1. İngilis dilində sözün sonunda gələn samitlərin aydın tələffüz olunması çox vacibdir, çünkü bu dildə söz sonunda gələn samitin kar və ya cingiltili olması Azərbaycan dili birləşmələrindən fərqlənir.

2. İngilis dilində hecanın əvvəlində təsadüf olunan cingiltili samitlər kar samitlərdən əvvəl və ya sonra işlənsələr də onlar öz cingiltiliyini saxlayırlar. Eyni vəziyyətdə Azərbaycan dili cingiltili samitləri kar başlangıca (ekskursiyaya) və cingiltili sonluğa (rekursiyaya) malik olur. Azərbaycan dili samitləri yalnız intervokal vəziyyətdə tam cingiltili tələffüz olunur.

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: 1973, 302 s.

² Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. Bristol, 1973, 320 p.

3.Əksər ingilis dili samitləri, demək olar ki, bütün vəziyyətlərdə ön sıra saitlərdən əvvəl və sonra Azərbaycan dilindəkinə nisbətən qalın tələffüz olunur.İngilis dili samit birləşmələrində müxtəlif danişiq orqanlarının artikulyasiya fəaliyyəti zamanı həm novlu, həm də kipləşən samitlərin bir-birilə koartikulyasiya əlaqəsi labüddür. Bunun nəticəsindədir ki, məsələn, /mpʃnz/ gumptions, /'kʃnʃ/ functional birləşmələrində birinci, ikinci və üçüncü samit sıx birləşmə təşkil edir və onlara qoşulan son iki samit birləşməyə uyğundur.

Bu birləşmələrin qovuşması aşağıdakı formada baş verir;

1) birmorflu: instance /nstns/ üçün kipləşən+novlu+kipləşən+ +kipləşən+novlu;

2)ikimorflu: → accents → /ksnts/ → üçün kipləşən + novlu + kipləşən+kipləşən ilə novlu;

3)üçmorflu: presumptions /mpʃnz/ üçün kipləşən ilə kipləşən +novlu + kipləşən ilə eləcə də novlu;

4)dördmorflu: admirals /dmrʃz/ üçün kipləşən ilə kipləşən+ novlu ilə novlu+novlu

İngilis dilində sintaqmatik planda beşüzvlü samit birləşmələrinin sonuna sözdəyişdirici şəkilçilər artırmaqla altıüzvlü samit birləşmələrini yaratmaq mümkündür. Sözün normal tələffüzündə bu cür birləşmələrdə neytral sait düşür və birləşmə samit yığını yaradır.

/nstrʃz/-/'mɪnstrʃz/ “minstrelz”; /kstʌnts/-/"sekstnts/ “sextants”; /ntrnts/-/"entrnts/ “entrants”; /mplntʃz/-/"sɪmplntʃz/ “simpletons”.

Bundan əlavə, bu tip birləşmələr üçüzvlü samit birləşmələrinə sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunmaqla da düzələ bilər. Məsələn, /nstrɔ:s/- /rɪ'mʌnstrɔ:s/ “remonstrance”; /nstrɔ:t/- / rɪ'mʌnstrɔ:t/ “remonstrant”.

Göstərilən samit birləşmələrində fonetik hadisələr zamanı samitlərin dörd cür əlaqəsini fərqləndirmək olar.

Müasir ingilis dilində ümumiyyətlə, samit fonemlərinin assimiliyativ əvəzlənməsi onların əmələ gəlmə yerinə görə çox məhduddur. Məsələn, söz birləşməsi “a kind father” /ə 'kaɪnd 'fɑ:ðə/, - / ə 'kaɪnt 'fɑ:ðə/, / ə 'kaɪn 'fɑ:ðə/; “a big table” /ə 'bɪg 'teɪbl/ - / ə 'bɪk 'teɪbl /, his sister /hɪz 'sɪstə/ - / hɪs 'sɪstə /, like that /laɪk ðæt/, /laɪg ðæt/ kimi samit əvəzlənmələri bu qəbildəndir.

Mürəkkəb sözlərdə isə qovuşuq samitlərin bir-birinə uyuşmasına az rast gəlirik. Məsələn, /tenɪs,bɔ:l/ “tennis – ball”, /on 'hɔ:s,bæk/ “on horse back”, /red,kout/ “red – coat”, /blæk,bɔ:d/ “blackboard” və s.

Azərbaycan danişiq dilinin bəzi dialektlərində də əsasən morfem qovuşuğunda rastlaşan fonemlərin assimilyativ əvəzlənməsinə təsadüf edirik: Məsələn: qalx-qaltdım, qorx-qordum, qırx-qırdım, arx-artda, bərk-bərtdən, kürk-kürdən, get-gessə, yat-yassa, yarat-yarassın, at-assız, sovqat-sovqazzis, ot-ossuz, qızdır-qizzır, yazdır-yazzır, baxçamızdan-baxçamızzan, Arazdan-Arazzan, qaç-qaşdı, ağac-ağajda, rus-ruçça, fars-farçça, nar+lar, narrar, qar+lar, qarrar, baxır-baxıllar, bulud-bulussuz, əhəng-əhənksiz, yarpaq-yarpaksız, papaq-papaxsız, haqq-haksız, üfüq-üfüksüz, şəfq-şəfəksiz və s.¹

Samit birləşmələri geminatlaşmanın nəticəsi kimi də yarana bilər. Məsələn, F.Kazimov geminatların dilimizdə müstəqil fonemlər olmasını xüsusi vurğulayır².

Lakin Azərbaycan dilinin faktları aydın göstərir ki, cüt samitlər əksər hallarda müxtəlif samitlərdir və müxtəlif əlamətlərə malik olurlar. A. Axundov bununla bağlı yazır: “çoxhecalı sözlərdəki kipləşən cüt samitlərdən ikincisi cingiltıləşmiş şəkildə tələffüz edilir”: Məsələn: hətta-hətda, əlbəttə-əlbətdə, səttar-sətdar, tappiltı-tapbiltı, guppultu-gupbultu, səkkiz-səkgiz, həkkə-həkgə və s. Cüt samitlərin eyni keyfiyyətli samitlər olmadığını da burada görürük.³ Azərbaycan dilində geminatlar məsələsi üzrə A.Axundovun fikirlərini işimizdə əsas götürmüştük.

“Samit fonemlərinin kombinator birləşmələrində fazalararası artikulyator əlaqələr problemi” adlanan ikinci fəsil samit birləşmələrində koartikulyator əlaqələr probleminə həsr olunmuşdur. Burada heca hududunda səs birləşmələrinin tələffüzü üçün danişiq üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti, eşidilən və eşidilməyən (gizli) fazalar haqqında aparılmış təhlil əsasında ümumiləşmələr verilir. Bu fəsildə bəzi sintaqmatik fonetik dəyişmələr də təsvir edilir. Müxtəlif danişiq üzvləri vasitəsilə əmələ gələn sözbaşındaki samit birləşməsində dilin

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: 1973, 302 s.

² Кязымов Ф.А. Длительность азербайджанских согласных / Методика и лингвистика. Баку: Элм, 1976, 94 с.

³ F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları . Bakı: 2005, s. 121

hərəkəti ikinci samitin başlangıcının birinci samitin sonu ilə qovuşması və bu zaman birincidə kipləşmənin natamam qalması hali kimi müşahidə olunur.

Məsələn, dodaq-dis samitinin son mərhələsi ondan sonra gələn samitin başlangıcı ilə qovuşan anda bitir. Müqayicə et:, /i:və/ “even”(hətta), /ɒfə/ “often”(tez-tez).

Öndə gələn samit birləşmələrində samitin dodaqlanma dərəcəsi onu izləyən saitin dodaqlanma dərəcəsindən asılıdır. Məsələn /tri:/ tree (ağac), /tru:/ “true” (həqiqi),, /skri:n/ “screen”(ekran), /skru:/ “screw”(bərkitmək).

Samit birləşmələrində səslərin artikulyasiya xüsusiyyətləri (məsələn, dodaqlanma, burunlaşma, partlayış, novluluq, sabitlik, yumşalma və s.) həmin səs birləşmələrində koartikulyasiyasının növünü müəyyən edir. Lakin belə hallarda yumşaq damağın, səs tellərinin və dodaqların öz yerlərinə geri çəkilməsilə onların başlangıcı arasındaki sərhədi təyin etmək həmişə mümkün olmur¹.

Beləliklə, koartikulyasiyanın təhlili göstərir ki, samit səs birləşmələrində qarşılıqlı əlaqələr mürəkkəb olur. Əksər hallarda eyni danışiq üzvü ilə yaranan birləşmədə birinci səsin sonu ikinci səsin başlangıcı ilə üst-üstə düşür. Müxtəlif danışiq üzvləri vasitəsilə yaranan birləşmələrdə isə birinci səsin sonu ikincisinin başlanğıcılə, və ya əksinə müşaiyət olunur. Yuxarıda verilmiş müxtəlif elementli birləşmələrdəki təhlil göstərir ki, səs birləşmələrində digər əlaqə fazaları da ola bilər.

Tədqiqatın üçüncü fəsli “Müasir ingilis dilində samit fonem birləşmələrinin növləri və onların sözlərdə işlənmə xüsusiyyətləri”ndən bəhs edir. Bu fəsildə bütün samit birləşmələrinin növləri geniş təsnif və təhlil olunur. Məlumdur ki, fonemlərin və fonem birləşmələrinin kombinatorluğu, distribusiyası, qruplaşması ayrı-ayrı dillərdə olduqca fərqlidir. Dillərin özünəməxsus fonem və fonem birləşmələrinin xüsusiyyətləri və onların müxtəlif mövqelərdə işlənmə qaydaları “fonotaktika” termini ilə ifadə olunur². Əgər dil sistemində hər bir fonem bütün mövqelərdə digər fonemləri izləyə bilsəydi, yaxud fonem və fonem birləşmələri istənilən mövqedə işlənə bilsəydi, onda fonotaktikaya, habelə fonotaktik ölçü və qaydalara, yəqin ki, yer qalmazdı. Qrammatik vahidlərin birləşmə qaydaları, yəni onların

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979, с. 312

² F. Yadigar Veysəlli German dilçiliyinə giriş. Bakı: 2003, 408 s.

taktiki ölçüləri dilləri bir-birindən fərqləndirdiyi kimi, fonotaktik cəhətlər də dilləri bir-birindən fərqləndirir¹. Məsələn, /kp-/ , /kn-/ , /gn-/ , /tm-/ , /mw-/ , /pt-/ , /mn-/ və s. fonem birləşmələri ingilis dilinə xas deyildir. Çünkü anlautda bu qəbildən olan fonem birləşmələri ingilis dili üçün səciyyəvi deyildir.

İngilis dilində bütün samitlər anlautda mütləq başlangıçda bir-birini izləyə bilmir. Bu mövqedə yalnız müəyyən tip samitlər üçün ikiüzvlü samit birləşmələrinin iki struktur formasını göstərmək olar:

- 1) novlu+ samit (S+C) “stay”, “swim”, “sleep” və s.
- 2) samit+ /w, r, l, j/ “twin”, “cream”, “plain”, “beauty”.

Digər tərəfdən isə anlautda ikiüzvlü samit birləşmələrinin üç struktur formasını qeyd etmək olar:

1) kipləşən-partlayışlı + sonor; 2) novlu + sonor; 3) frikativ + güclü (kar) stop.

Hər iki modeldən belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində kipləşən-partlayışlılar və novlular sonorlarla anlautda daha çox ikiüzvlü birləşmələr yarada bilir. İkinci yerdə novlu+kipləşən-partlayışlı strukturu durur. Bununla belə /sr, sb, sl, tl, br, sw/ kimi ikiüzvlü samit birləşmələri göstərilən struktur formalarından kənarda qalır. /ʒ/ samiti isə anlautda ikiüzvlü birləşmədə ümumiyyətlə iştirak edə bilmir. /h/ samiti yalnız /j/, /w/ samitlərilə işlənir /huge/, /which/. Anlautda /ʃk-/ , /ʃt-/ , birləşmələrinə yalnız xarici mənşəli sözlərdə rast gəlinir./sf-, sw-/ samit birləşmələrinə alınma sözlərdə rast gəlinir /sphere /sfɪə/, swash /swɒʃ/. İngilis dilində anlautda üçelementli samit birləşmələrinin sayı çox məhduddur. Anlautda üçelementli samit bireşmərinin fonotaktik strukturunu /s/+/p, t, k/, /s/+ /r, l, w/ formasında göstərmək olar. Bəzi dilçilər üçelementli samit birləşmələrinin sayının beş, digərləri isə bu qəbildən olan birləşmələrin on olduğunu göstərir. Üçüzvlü samit birləşmələrinin sayında olan fərq ondan irəli gəlir ki, ikiüzvlülərdə /j/ və qismən də /l/ sonoru ilə olan /spj/ -“spume”, /stj/ -“stupid”, /skj/ -“skua” və /skl/ -“sclerosis” birləşmələri, anlautda üçüzvlü /spr/-“spring”, /str/-“strand”, /skr/-“script”, /spl/-“split”, /skw/-“square” samit birləşmələrinin inventarına çox vaxt daxil edilmir. Bunun səbəbi

¹ F.Veysəlli. Struktur dilciliyin əsasları . Bakı: 2005, s. 121

isə həmin birləşmələrin dildə az işlənməsi, yaxud onlara təsadüfü hallarda rast gəlinməsilə izah edilir.

İngilis dilində /w/, /r/, /j/ samitləri anlautdan fərqli olaraq auslautda, yəni sözün mütləq sonunda işlənmir.

Auslautda samit birləşmələrinin fonotaktik strukturu anlautdakına nisbətən daha mürəkkəbdır. Çünkü auslautda samitlər qrammatik mənanın (ismin cəm halı, keçmiş zaman, sıra sayının şəkilçiləri) daşıyıcısı kimi çıxış edir və bunlar da sözə əlavə samitin qoşulmasına şərait yaradır. Məsələn, “acts [ækts] (hərəkətlər)”, “jinxed [dʒɪŋkst]” (bədbəxtlik gətirmək), “sixth [sɪksθ] (altıncı)” və s.

Auslautda ikiüzvlü samit birləşmələrinin fonotaktik strukturunun beş əsas forması vardır:

1) C (samit)+ /t, d, s, z/ “apt [æpt] (yaraşan)”, “begged [begd] (yalvardı)”, “since [sɪns] (bəri)”, “cleanse [klenz] (təmizləmək)” və s.

2) /L/+ C “bulk [bʌlk] (həcm)”, “help [help] (kömək)”, “elf [elf] (dəcəl)” və s.

3) /m, n/ + C “nymph [nɪmf] (pəri)”, “ink [ɪŋk] (mürəkkəb)” və s.

4) C+ /θ/ “width [widθ] (en)”, “fifth [fɪfθ] (beşinci)” və s.

5) /r/ + C “barn [bɑ:rn] (saray)”, “work [wɜ:rk] (iş)”, “worm [wɜ:rm] (qurd)”, “birch [bɜ:rtʃ] (tozağacı)” və s.

İngilis dilində anlautdan fərqli olaraq, auslautda dördüzvlü samit birləşmələri işlənir və belə samit birləşmələri üçüzvlü samit birləşmələrinə /s/ və /t/ samitlərinin şəkilçi qismində əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. İngilis dilində dördelementli samit birləşmələrinin sayı üçelementli birləşmələrə nisbətən azdır. O’Konnora görə, ingilis dilində auslautda 9 dördüzvlü samit birləşməsi vardır və onların 7-si qeyri-rotikdir¹. O, rotik xarakterli dördelementli samit birləşməsinə nümunə

¹ O’Connor J.D.and.Trim. J.L.M. Vowel, Consonant and Syllable-A Phonological Definition. Word, V.9, № 2, 1953.

Qeyd etmək lazımdır ki, /r/ + C fonotaktik struktur forması rotik xarakterlidir və bu ingilis dilinin amerika variantı və yerli dialektlər üçün səciyyəvidir, ingilis ədəbi tələffüzüne (RP) xas deyildir.

olaraq *worlds* /wɜ:rldz/ sözünü verir¹. L.S.Haltzenin araştırmalarına görə auslautda dördüzvlü birləşmələrin sayı 15-dir.

Lakin Q.P.Torsuyevin araştırmaları göstərir ki, auslautda dördüzvlü samit birləşmələrinin sayı 90-dan çoxdur². İngilis dilinin amerika variantında dördüzvlü samit birləşmələri daha səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə ki, ingilis dilinin amerika variantında saitlərin sayı altı fonem azaldılır, uzun saitlərin və diftonqların tərkibi V+C-dan ibarət göstərirlər. Bu da auslautda samitlərin fonotaktik strukturuna öz təsirini göstərir və üçüzvülü samit birləşmələri dördüzvlü samit birləşmələrinə çevrilir. Müqayisə edək: “aunts” /a:nts/ > /a:hnts/; “waists” -/ weısts/ > / wejsts; “coaxed” /koʊkst/ > /kəwkst/ və s³.

Q.P.Torsuyevə görə, ingilis dilində dördüzvlü samit birləşmələri auslautda son hədd deyildir. O, ingilis dilində beş, hətta altielementli samit birləşmələrinin işləndiyini göstərir. Onun fikrincə, ingilis dilində sözün mütləq son mövqeyində 31 beşelementli, 7 altielementli samit birləşməsi işlənir. Məsələn: /functional/ (funksional); (5); /entrants/ (daxil olanlar) (6); /constants/ (daimilik);(6); /minstrels/ (müğənnilər) (6); /remonstrant/ (etiraz edən).

Sözlərin sonunda üçüzvülü samit birləşmələrindən (/pʃɪ/ “adoption”, /trɪ/ “minstrel”, /kʃɪ/ “torrefaction”, /krɪ/ “sacral”, /grɪ/ “doggerel”, /mpl/ “crumble”, /nrɪ/ “mineral”, /ŋgl/ anglicization) başqa, həmin mövqedə ikiüzvlü samit birləşmələrinə də rast gəlinir. Bununla bərabər sözlərin sonunda gələn bütün üçüzvülü samit birləşmələrinin axırıncı ikiüzvlü birləşməsinə samit şəkilçisinin əlavə olunduğu aşkar edilir.

İngilis dilinin əksər sözlərində D.Counzun lüğətində təsbit olunmuş bütün dördüzvlü final birləşmələrinin 41%-ni təşkil edən /mblz/ - “thimbles”; /mbld/ - “thimbled” /-ŋgləd/ “mangeld” kimi samit

¹ Fonologiyanın əsasları Trubeskoy N.S., 1939-cu il almanca nəşrindən tərcüməsi, “Son söz və qeydlər” Prof. F. Yadigarındır (Veysəllinindir). Bakı: 2005

² Müller V.K. English-Russian Dictionary. M.; 1977, 884 p.

³ Торсюев Г.П. Строение слога и аллофоны в английском языке (в сопоставление с русским) М.Наука 1975.

birləşmələrində /mb/; /ŋg/ birləşmələri auditorlar tərəfindən səhvən tək üzv kimi də qəbul olunur¹.

Azərbaycan dilində isə samitlərin sözdə müxtəlif mövqelərdə işlənməsinə konkret cəhətdən yanaşdıqda biz /m/, /t/, /b/, /s/, /b/, /q/, /b/, /n/ samitlərinin söz əvvəlində, /l/, /y/ samitlərinin isə söz sonunda daha çox işləndiyini görürük.

Müasir ingilis dilində sözsonu vəziyyətdə işlənən beşüzvlü samit birləşmələri dördüzvlü samit birləşmələrinə müəyyən sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə edilməklə yaranır. Aşağıda verilmiş beşüzvlü samit birləşmələrində baş verən fonetik proseslərə nəzər salaq; /tn̩ts/ - /ə'sɪstnts/ - “assistants”; /ksnts/ - /xksnts/ - “accents”; /grnts/ - /'emigrnts/ - “emigrants”; /mrnts/ - /'komrnts/ - “cormorants”; /ltnts/ - /rɪ'zʌltnts/ - “resultants”; /ndʒnts/ - /tændʒnts/ - “tangents”; /nʃnts/ - /eɪnʃnts/ - “ancients”; /kstθs/ - /sɪksθs/ - “sixths”.

Bu birləşmələrdə fazaların qarşılıqlı əlaqəsi sxematik olaraq aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

1) /nstns/ “constance” və digər eyni tiplilər üçün – birinci samit +(II+III+IV+V)

2) /ksnts/ “sextant” və digər eyni tiplilər üçün – birinci samit +(II+III+IV+V)

3) /mpʃ̩z/ “presumptions” və digər eyni tiplilər üçün – birinci samit +I, II+(III+IV+V)

4) /dmrlz/ “admirals” üçün –I samit +II,+ (III+IV+V)

Bir qayda olaraq, sözsonu beşüzvlü samit birləşmələrinə sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə olunmaqla altıüzvlü samit birləşmələri yaranır. Məsələn: /nstrlz/ - /mɪnstrlz/ - “minstrels”; /kstnts/ - /'sekstnts/ - “sextants”; /ntrnts/ - /entrnts/ - “entrants”; /nstnts/ - /kɒnstsnts/ - “constants”; /mplnts/ - /sɪmplnz/ - “simpletons”; /nstrns/ - /rɪ'mɒnstrns/ - “remonstrance”; /nstrnt/ - /rɪ'mɒnstrnt/ “remonstrant”.

Dissertasiyanın dördüncü fəsli “İngilis dilində samit birləşmələrinin struktur xüsusiyyətlərinin eksperimental - fonetik təhlilinə (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)” həsr olunmuşdur.

Burada, eksperimentin qarşıya qoyuduğu şərtləri nəzərə alaraq, akustik təhlil üçün hər iki dildə 100-ə qədər söz müəyyən edilmişdir. Bəzi sözlər kontekstdən götürülmüşdür. Növbəti mərhələ

lentə yazılmış dil materialının auditor təhlili olmuşdur. Auditorlar qismində ADU-nun müəllim və tələbələri işə cəlb olunmuşlar.

Bu münasibətlə qeyd etməliyik ki, ixtisasları ingilis dili olan azərbaycanlı tələbələrin istər tədrisin aşağı, istərsə də yuxarı mərhələlərində ingilis dili konsonanslarının tələffüzündə Azərbaycan dilinin artikulyasiya bazasının təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Bu zaman ingilis dili konsonansları bir qrup homoorqan və ya heteroorqan samitlərin six və vahid birləşməsi olduğu halda onlar azərbaycanlı tələbələrin tələffüzündə tez-tez parçalanır, fazalararası saitəbənzər səslər özünə yer alır. Azərbaycanlı tələbələrin tələffüzündəki bu cür epentetik – parazitar səslərin işlənməsi aşağıdakı samit birləşmə növlərində daha aydın eşidilir; Məsələn:

etalon tələffüz	tələffüzün təəssüratı
/slɪpt/ (sürüşdü)	→ /sɪ'lɪpəd/ → /sɪ'lɪpədə/
/lʊkt/ (baxdı)	→ /lʊkəd/ → /lukətə/
/stɒpt/ (dayandı)	→ /stɒpəd/ → /stɒpətə/
/rɒbd/ (oğurladı)	→ /rɒbəd/ → /rɒbədə/
/tɔ:kt/ (danışdı)	→ /tɔ:kət/ → /tɔ:kətə/
/drægd/ (çekdi)	→ /drægɪd/ → /drægədə/
/ə'dɒpts/ (qəbul edir)	→ /ə'dɒpətəs/
/twɪŋkl/ (sayrışma)	→ /twɪnkəl/
/bɒtld/ (qablaşdırılıb)	→ /bɒtəld/ və s.

Misallardan göründüyü kimi sözlərin çoxunda konsonaslardakı epentetik müdaxilələr (interferensiya) hətta ikiqat olur.

İnterferensiya hadisəsi təkcə final samit birləşmələrində deyil, söz öündə gələn samit birləşmələrində də müşahidə olunur. Məsələn, /p/, /b/, /k/, /g/, /θr/, /tr/, /dr/, /br/ və s. iki elementli samit birləşmələrində sonor samitlər tamamilə karlaşıdırılır və onların arasına /ə/ əlavə edilir. (Epentetik /ə/ səsi ilə yanaşı epentetik /ɪ/ səsi də tez-tez işlənir: clean /kli:n/ → /kɪ'li:n/ və s.).

Beləliklə, apardığımız eksperimental tədqiqat imkan yaradır ki, ingilis dili samit birləşmələrində fonemlərarası əlaqə vasitələri, homoorqan və heteroorqan samitlərin bir-biri ilə qovuşma üsulları və s.

haqqında linqvometodik tövsiyyələr hazırlanınsın və ana dili ilə müqayisədə mövcud və ya proqnozlaşdırıla bilən interferensiya halları aradan qaldırılsın.

Dissertasiyamızda ingilis və Azərbaycan diliyində samit birləşmələrinin akustik əlamətləri tədqiqata cəlb edilmiş sözlər səviyyəsində müvafiq cədvəllərdə öz statistik əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəticə hissəsində işin əsas nəzəri müdдəaları ümumiləşdirmələr şəklində öz əksini tapmışdır. Aparılmış tədqiqat və fonetik təhlil göstərir ki, sözün fonetik strukturu olduqca mürəkkəb bir formallaşma prosesinin nəticəsidir.

Bununla da məqsədimiz tədqiqatda təkcə fonem ardıcılıqlarının öyrənilməsi yox, sözün fonem ardıcılığında baş verən fonetik proseslərdən bəhs etmək olmuşdur.

Deməli, ingilis dilində söz strukturunda fonemlərin bir-biri ilə birləşmələr şəklində əlaqəyə girərək müəyyən mövqelərdə işlənməsi spesifik xarakterə malikdir və bu hal Azərbaycan dilindən ciddi şəkildə fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün ortasında işlənən konsonanslar sözönü və sözsonu vəziyyətlərə nisbətdə monolit struktura malik deyildir.

Təhlil edilən singilis dili samit birləşmələrində səslər (fonemlər) bir-biri ilə müəyyən artikulyasiya fazaları vasitəsilə qovuşaraq kompleks səs axını kimi çıxış edir. Fonemlər arasındaki əlaqələr müəyyən artikulyator struktur təşkil edir və hər bir sözün tələffüzündə onlar müəyyən dinamik stereotip xarakterə malik olur.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müxtəlif nəşrlərdə çap olunmuş, məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində dilönü samitlərinin variativliyi: /t/ və /d/ plossivləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 1998, № 6, s. 47-54
2. İngilis dilində dilarxası-yuvaq samitlərinin kombinator variativliyi: /k/ və /g/ plosivləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, Mütərcim, 2000, № 5. s. 35-40
3. İngilis dilində /m/ və /ŋ/ burun sonorlarının yuvaq samitlərilə kombinatorluğu haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2000, № 3, s.183-186
4. İngilis dilində dilönü yuvaq samitlərinin kombinator variativliyi: /p/ və /b/ plossivləri // Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, 2000, № 4, s.133-137
5. Sözsonu üzüzlü samit birləşmələrinin kombinator variativliyinə dair. (ingilis dili materialı əsasında) // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2003, № 3, s. 9-16
6. İngilis dilində bəzi sintaqmatik səs dəyişmələri və samit birləşmələri qaydaları. ADU-nun Elmi Xəbərləri, 2003, № 4, s. 18-22
7. Eşidilən və eşidilməyən, tam və yarımcıq artikulyasiya fazaları anlayışı // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2004/2005, № 5 s. 106-108
8. İngilis dili samit birləşmələrində fonemlərin sintaqmatik və paradiqmatik imkanları. ADU-nun Elmi xəbərləri, 2005, № 1, s.71-73
- İngilis dilində samit birləşmələrinin struktur xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) ADPU-nun Xəbərləri, 2006 № 4, s.
10. Виды сочетаний согласных и особенности их употребления в современном английском языке // Вопросы филологических наук, М, июнь 2007, № 3

Zenfira Mursal Quliyeva

**COMBINATIVE ANALYSIS OF MODERN ENGLISH
CONSONANT CLUSTERS
(IN COMPARISON WITH MODERN AZERBAIJANI
CONSONANT CLUSTERS)**

Summary

The dissertation is devoted to one of the most actual problems of combinatory analysis of consonant clusters in modern English in comparison with those in modern Azerbaijani.

The dissertation consists of introduction, four chapters, the conclusion, the list of used literature and supplementary material.

The introduction deals with the aim and tasks, actuality of the theme, theoretical and practical significance, scientific novelty of the theme, methods of investigation.

The first chapter which is called "Combinatorial potentiality of consonant clusters in the phoneme composition and phonotactic structures of words in English", deals with the analysis of different phonemes in the given clusters, their modification in connected speech, their positional characteristics and function in different types of syllables.

The second chapter, called "The problem of relationship between the articulatory phases of phonemes within the consonant clusters" deals with the mutual inter-phasic relations of the sounds in clusters, the border problems between the sounds in the combinations, audible-unaudible, full and half articulatory phases, native pronunciation habits, some historical phoneme changes in sintagmatical and paradigmatical planes.

The third chapter of the dissertation is devoted to "Types of English Consonant Clusters and the ways of Their Usage". In this chapter the main goal is the detailed analysis of three-, four-, five- and sixmember English consonant clusters in comparison with those in Azerbaijani.

The fourth chapter is devoted to the "Experimental Phonetic Analyses of the English Consonant Clusters" (in comparison with the Azerbaijani clusters).

The conclusion summarises the main results of the investigation.

Зенфира Мурсал гызы Гулиева

КОМБИНАТОРНЫЙ АНАЛИЗ СОЧЕТАНИЙ СОГЛАСНЫХ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ (В СОПОСТАВЛЕНИИ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКОМ)

Резюме

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во введении рассматриваются цель и задачи диссертации, актуальность исследования, теоретическая и практическая значимость, научная новизна работы и метод исследования.

Первая глава посвящена проблеме комбинаторной потенциальности сочетаний согласных в составе английских слов и их фонотактической структуры. В данной главе проводится анализ различных фонем в составе сочетаний согласных, их модификации в связной речи, а также их позиционные характеристики и функции в разных типах слогов.

Вторая глава, посвященная “Проблеме взаимоотношений артикуляционных фаз фонем в составе сочетаний согласных”, рассматривает межфазовые связи в названных сочетаниях, проблему границ между членами этих сочетаний, вопрос их слышимых и неслышимых (полных и неполных) артикуляционных фаз, национальных произносительных навыков, некоторые исторические фонемные изменения в синтагматическом и парадигматическом плане.

Третья глава диссертации называется “Типы сочетаний согласных в английском языке и способы их употребления”. Основной целью данной главы является проведение детального анализа трех-, четырех-, пяти- и шестичленных сочетаний согласных английского языка в сопоставлении с азербайджанским языком.

Четвертая глава работы посвящена экспериментально-фонетическому анализу английских сочетаний согласных (в сопоставлении с азербайджанскими).

В заключении дается обобщение основных полученных результатов исследования.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ЗЕНФИРА МУРСАЛ ГЫЗЫ ГУЛИЕВА

КОМБИНАТОРНЫЙ АНАЛИЗ СОЧЕТАНИЙ СОГЛАСНЫХ
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
(В СОПОСТАВЛЕНИИ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКОМ)

10.02.04 – Германские языки
10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

Баку – 2007